

Een voorbarige verjaardag

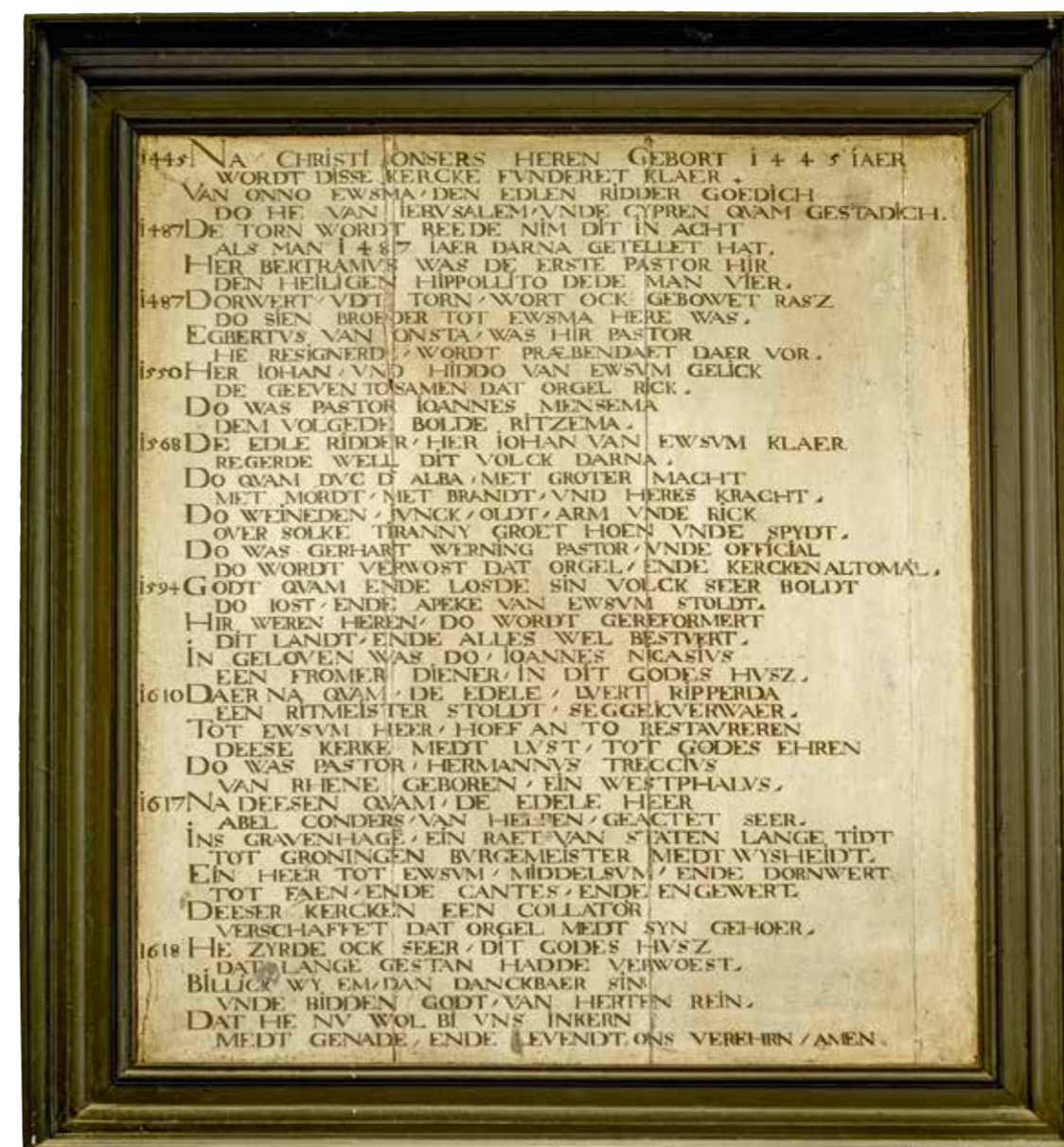
Over de bouwgeschiedenis van de Sint-Hippolytuskerk te Middelstum

Volgens de traditie werd de huidige Sint-Hippolytuskerk in Middelstum in 1445 gesticht door de ridder en hoofdeling Onno Ewema, maar bouwhistorisch wordt het gebouw doorgaans in de tweede helft van die eeuw gedateerd. Wat is juist? En wat was de rol van de familie Van Ewsum bij de bouw?

Een jubileum

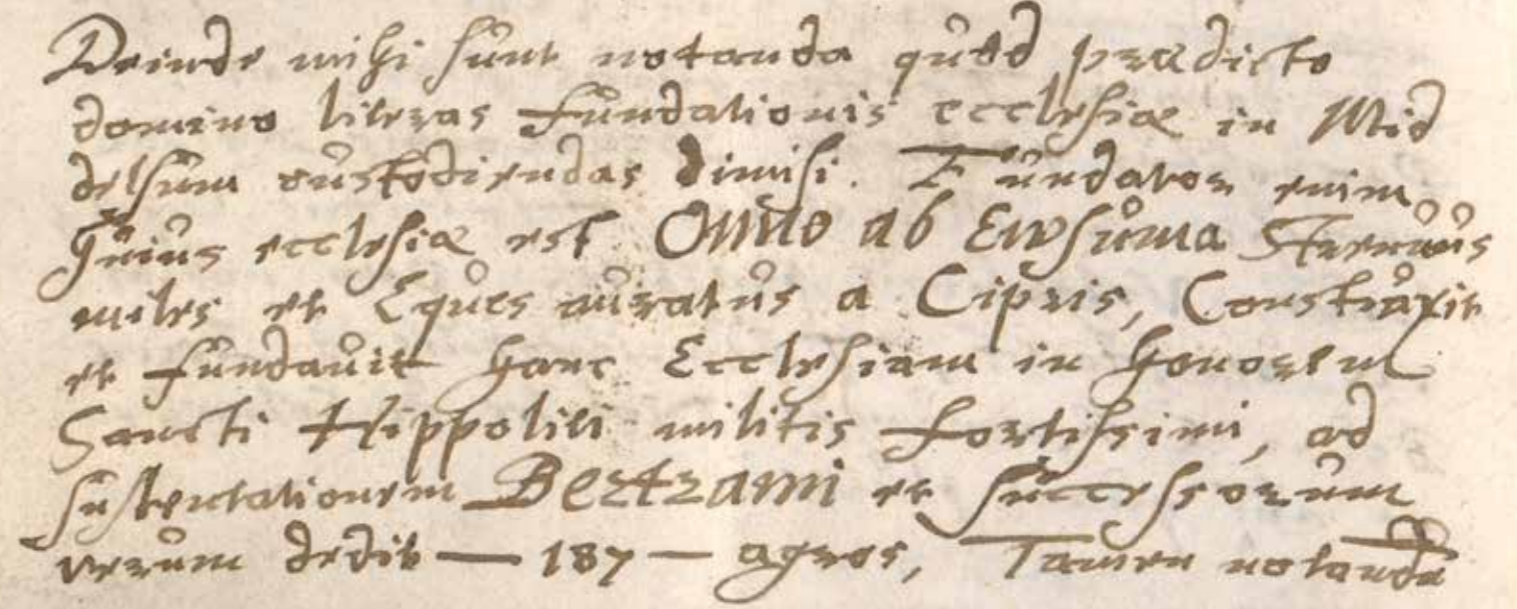
In 1945 werd feestelijk herdacht dat de Hippolytuskerk van Middelstum 500 jaar bestond. De voorbereidingen voor het

feest waren door de oorlog uitgesteld, maar in het najaar na de bevrijding werd een comité gevormd om de festiviteiten te organiseren, afgesloten met een uitgave van de gedachtenis-

Zeventiende-eeuws gedenkbord van de geschiedenis van de kerk te Middelstum.

Foto Omke Oudeman

Aanzicht van de Sint-Hippolytuskerk met koor, transepten en toren vanuit de oostzijde. Foto Duncan Wijting

rede en een kerkkroniek, waarin de geschiedenis van de kerk van Middelstum werd geschetst.¹ Gevierd werd het vijfhonderdjarig bestaan van het huidige kerkgebouw, in 1445 gesticht door Onno Ewesma, stamvader van het geslacht Van Ewsum, als dank voor zijn behouden terugkeer van een tocht naar het Heilige Land. Ook de andere schenkingen van de familie Van Ewsum worden in de rede gememoreerd: Onno's broer Hidde sticht in 1446 een kapel te Toornwerd, zijn zuster Maria rond dezelfde tijd de Onze-Lieve-Vrouwevicarie in de kerk van Middelstum en Onno zelf laat aldaar tevens een gasthuis bouwen en sticht de kerk te Westerwijtwerd.

Deze feiten werden ontleend aan een artikel uit 1908 van dr. G.A. Wumkes, de vader van de feestredenaar, ds. D.A. Wumkes, in de *Groningsche volksalmanak* van 1908.² Onder de andere geraadpleegde bronnen wordt ook de fraaie dissertatie van M. Hartgerink-Koomans uit 1938 aangehaald, maar die is blijkbaar minder nauwkeurig doorgenomen.³ Hartgerink vermeldt weliswaar de stichting in 1445 door Onno Ewesma, maar zij doet de stichtingen door Hidde en Maria in een voetnootje af: 'Deze personen zijn anders volstrekt niet bekend en de stukken die voorgesteld worden als een verzameling afschriften van oude stichtingsoorkonden maken een weinig betrouwbaaren indruk'.⁴ Haar twijfels waren terecht, zoals we hieronder zullen zien.

Aan het stichtingsjaar 1445 van het kerkgebouw twijfelt zij echter niet. Zij schetst de opeenvolging van de gebeurtenissen als volgt: in 1441 liet Julianus, proost van Usquert en de bastaardoom van Onno, zich inschrijven als student te Keulen, mogelijk als mentor van zijn neef. Julianus was in 1443 weer in de Ommelanden teruggekeerd, maar Onno zou

vanuit Keulen verder getrokken kunnen zijn op pelgrimage naar het Heilige Land. In 1445 keerde hij terug en liet de kerk van Middelstum bouwen⁵.

Het stichtingsjaar 1445 wordt ook vermeld op het tekstbord dat in 1678 is vervaardigd en nu in het zuiderdwarspand hangt:

- 1445 Na Christi onseren heren Gebort 1445 iaer wordt disse kercke funderet klaer van Onno Ewsma, den edlen ridder goedich, do he van Jerusalem unde Cypren quam gestadich.
- 1487 De torn wordt reede, nim dit in acht, als man 1487 jaer darna getellet hat. Her Bertramus was de erste pastor hir, den Heiligen Hippollito dede man vier⁶.

De vervalsingen

Aan het pakketje 'weinig betrouwbare' akten over de kerkstichtingen van de parochiekerken te Toornwerd en Westerwijtwerd en de beide vicarieën, besteden we niet te veel aandacht. Het zijn plompe en onbeholpen verzinsels. De namen van Onno Ewesma en proost Julianus verwijzen naar bestaande personen, maar alle overige, vaak exotische namen en functies komen in andere bronnen niet voor.⁷ Ook in deze stukken lijkt men uit te gaan van de bouw van de kerk in of rond 1445. In de akte van '1451' is sprake van de kerk van Middelstum die Onno Ewesma onlangs uit eigen erfgoederen heeft gebouwd en opgericht.⁸ In die akte worden ook de edele heren Entens als hoofdelingen te Middelstum vermeld, wat een eenduidige aanwijzing voor de vervalsing is, aangezien

Fragment van een van de vervalste stukken, waarin Onno Ewesma als stichter van de kerk te Middelstum vermeld wordt. Foto: RHC Groninger Archieven, Arch. Van Ewsum, inv.nr. 378

deze familie zich pas na de jaren 1460 in Middelstum vestigde. Een goederenlijst die uit de periode 1488-1514 zou dateren, vermeldt de vermeende stichtingsbrief van de kerk door Onno ab Ewsuma, maar die is – helaas – verdwenen.⁹

Naar de achtergrond van deze vervalsingen heb ik geen verder onderzoek gedaan, maar ik vermoed dat zij buiten medeweten van de familie Van Ewsum gemaakt zijn. De verzonnen namen zijn buitenissig en on-Gronings. Met kennis van de genealogische traditie van de familie Van Ewsum zou men de namen van de hoofdpersonen anders en betrouwbaarder verzonnen hebben. Andersom hebben de namen, data en gebeurtenissen in de valse akten de genealogische tradities van de Van Ewsums nooit bereikt, ook al zijn de vervalsingen in het familiearchief bewaard gebleven. De schrijver van de stukken was niet bekend met de lokale geschiedenis, maar moet wel gedetailleerde kennis van de kerkelijke goederen van Middelstum hebben gehad. Daarom vermoed ik dat een plaatselijke, niet-Groninger geestelijke de vervalser was. Het is niet uit te sluiten dat de motivatie voor de vervalsingen samenhangen met één zinnetje in de genoemde goederenlijst, namelijk dat de pastorie vrij van belastingen zou zijn.¹⁰

Datering van de reis van Onno Ewesma

Alle bronnen, waarvan geen enkele uit de tijd rond het vermeende stichtingsjaar stamt, zijn het er dus over eens dat de kerk gesticht is na Onno's terugkeer uit het Heilige Land. Over deze pelgrimsreis is een gedicht bewaard gebleven dat een andere chronologie geeft: in 1450 vertrok hij, eerst naar

Rome, waar hij absolutie voor zijn misdaad – blijkbaar de aanleiding voor de tocht – verkreeg, en vandaar reisde hij naar Jeruzalem waar hij tot ridder werd geslagen. Zijn reisgenoot Albert Jarges verdronk op 12 juli ('Op Sinte Margreten avent') in de Jordaan en in 1458 keerde Onno weer terug om in het huwelijk te treden met Gele Manninga.¹¹ Hartgerink kent niet veel gewicht toe aan deze bron. Een eeuw later maakte Onno's kleinzoon Wigbolt van Ewsum eveneens een tocht naar het Heilige Land, als boete voor de doodslag op Bartolt Entens door zijn dienaar, en zij suggereert dat het diens wederwaardigheden zijn die hebben gediend als bron voor het gedicht.

De genoemde feiten en jaartallen sluiten echter precies aan op de uit andere bronnen bekende gegevens. Zijn reisgenoot Albert Jarges, burgemeester van Groningen tot 22 februari 1450, maakte op 9 februari van dat jaar zijn testament, de laatste keer dat hij in leven vermeld wordt.¹² Vervolgens horen we in Groninger bronnen niets meer over hem, totdat op 18 februari 1454 zijn weduwe Ludeken ter Bruggen vermeld wordt.¹³ Postuum voert hij ook inderdaad de in Groningen zeldzame titel 'ridder'.¹⁴ Dit is volledig in overeenstemming met de aanname dat Albert en Onno in 1450 hun reis aanvingen, Albert ergens tussen 1450 en 1453 op 12 juli om het leven kwam en Onno na zijn avonturen in 1458 huiswaarts keerde.

Een andere reden om geloof te hechten aan deze tijdsvolgorde is dat Onno in geen enkele bron vermeld wordt vóór 10 januari 1458.¹⁵ Het is vreemd als hij in 1445 een kerk zou

8 Familiearchief Van Ewsum, inv.nr. 378 [faei378g]: *ecclesia villae Middelstum noviter a milite Onnone Eusma constructa ... ex propriis hereditariis bonis construxit et erexit*. Alle aangehaalde bronnen berusten in de Groninger Archieven. Tussen rechte haken zijn verwijzingen naar het Digitaal Oorkondeboek Groningen en Drenthe opgenomen (in dit geval: www.cartago.nl/oorkonde/faei378g).

9 Ibid. [faei378d]: *litteras fundationis ecclesiae in Middelstum custodiendas dimisi. Fundator enim huius ecclesiae est Onno ab Ewsuma, strenuus miles et eques auratus a Cipris construxit et fundavit hanc ecclesiam in honorem Sancti Hippoliti militis fortissimi*.

10 Ibid.: *libertatem domus quam rector inhabitat et suus capellanus quod non tenetur dare exactiones*.

11 Familiearchief Van Ewsum, inv.nr. 155.

12 Archief Armhuiszittendconvent, inv.nr. 11, reg. 69 [ahso69].

13 Archief Klerken- en Fraterhuis, inv.nr. 67, reg. 53 [kfh053].

14 Bijv. Huisarchief Farmsum, inv.nr. 844, reg. 146 [haf146].

15 Familiearchief Van Ewsum, inv.nr. 409 [faei409g].

1 A.D. Wumkes en E.C.A. Vinhuizen, *De Sint Hippolytuskerk te Middelstum 1445-1945* (s.l. 1946).

2 G.A. Wumkes, 'Het grafmonument van Egbert Onsta in de kerk te Middelstum', *Groningsche volksalmanak* (1908) 228-234.

3 M. Hartgerink-Koomans, *Het geslacht Ewsum. Geschiedenis van een jonkersfamilie uit de Ommelanden in de 15e en 16e eeuw* (Groningen/Batavia 1938).

4 Ibid., 47, noot 3.

5 Ibid., 49.

6 A. Pathuis, *Groninger gedenkwaardigheden. Teksten, wapens en huismerken van 1298-1814* (Assen/Amsterdam 1977) (hierna: *GDW*) nr. 2581.

7 Met dank aan dr. O.D.J. Roemeling.

De Heilige Grafkerk in Jerusalem, het reisdoel van Onno Ewesma. Houtsnede uit Bernhard von Breydenbach, *Peregrinatio in terram sanctam* (1486).

Fragment uit het gedicht ‘Van heer onne van Ewszums jersalems reysse’:

In den jare als men schreeff openbaer
 dusent vierhondert ende vijftich jaer
 nae Christus geburt sij u beknndtt
 so was een edel rydder ihn Vreslandt.
 Sijn naeme was Onno Ewesma,
 uut Tamminga van des vadders zijde als ick versta,
 van Onsta van siner moder sijden.
 Dese rydder reysede ihn dien tijden
 tho Jerusalem nae dat hillich graff
 med hulpe van Gott de hem nie begaff.

* Zijn moeder Menneke Ewesma was inderdaad dochter van Ewe Ewesma en Ewert Onsta.

hebben gesticht en vervolgens dertien jaar lang in de archieven onzichtbaar bleef. Waarschijnlijk was hij in 1445 te jong om een dergelijk project aan te vangen.

Onno was de tweede zoon van Hidde Tamminga en Menneke Ewesma. De oudste zoon Ewe Ewesma wordt voor het eerst met zekerheid vermeld op 10 februari 1452 en is dan getrouwd met een dochter van Focke Ukena. Dit huwelijk zou

¹⁶ Ubbo Emmius, *Rerum Frisicarum historia* (Leiden 1616) 308-309.

¹⁷ Kloosterarchieven, inv.nr. 303, reg. 145 [kla0145].

¹⁸ R.H. Alma, ‘De oudst bekende eigenaren en bewoners van het Hinckaertshuis. Drie vrouwen in de hoofdrol’, in: T.J. Hoekstra e.a. (red.), *Het Hinckaertshuis. Zeven eeuwen bouwhistorie en bewoners* (Groningen 2012) 183-230.

¹⁹ GDW, nr. 405. Pathuis spreekt van de deur in de zuiderkruisarm, maar foto’s van vóór de restauratie laten duidelijk zien dat het de zuiddeur in het schip betreft.

volgens Ubbo Emmius een verzoening zijn voor de doodslag van Ewes vader Hidde Tamminga door Focke Ukena in 1428.¹⁶ Dit kan echter niet juist zijn, want Hidde leefde nog op 14 juli 1431¹⁷ en Ewe kan verder onmogelijk in 1428 een huwbare leeftijd bereikt hebben; zijn moeder Menneke Ewesma leefde nog in 1472 en een geboortedatum voor de beide broers ergens in de jaren twintig van de vijftiende eeuw lijkt veel waarschijnlijker.

Er bestaan veel mystificaties rond de vijftiende-eeuwse Van Ewszums die lang niet altijd overeenstemmen met hun vermeldingen in oorkonden. Zeker is dat in 1445 Menneke Ewesma een weduwe was met twee, waarschijnlijk minderjarige zonen. Korte tijd later zal zij hertrouwd zijn met Wigbolt Lewe, die tussen 1448 en 1457 voorkomt als hoofddeling te Middelstum en optreedt namens de belangen van de familie Van Ewsum¹⁸. Het heeft er alle schijn van dat Wigbolt Lewe en Menneke Ewesma vanaf 1458 in Middelstum meer op de achtergrond traden en Onno Ewesma de positie als hoofddeling te Middelstum overnam. Zijn broer Ewe had zich te Oosterwijtwerd gevestigd op de goederen van zijn echtgenote.

Datering van de bouw

Uit het voorgaande volgt dat als Onno de kerk van Middelstum herbouwd heeft, dat pas na 1458 zijn beslag kan hebben gekregen. Over de bouw ontbreken echter schriftelijke gegevens uit die periode zelf.

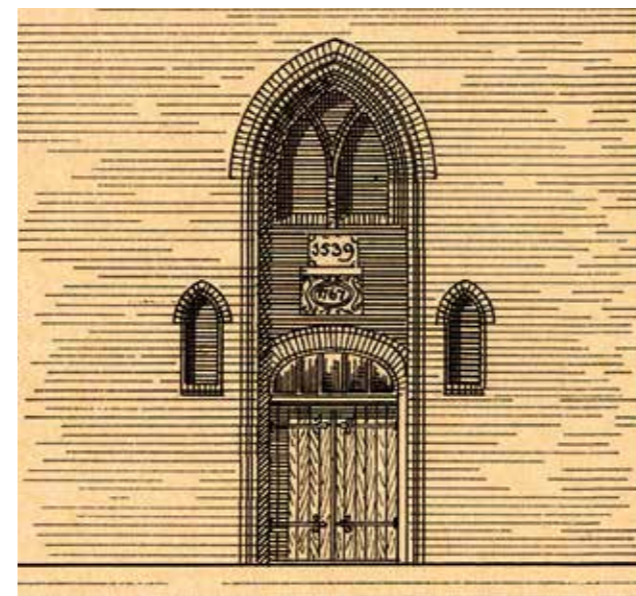
Een (letterlijk) hard gegeven is de gevelsteen in de westgevel van de kerk met het opschrift ‘anno domini mcccclxxxvii tempore Onnonis militis huius ecclesie fundatoris’, oftewel: ‘In het jaar onzes Heren 1487, ten tijde van ridder Onno, stichter van deze kerk’. Deze steen bevond zich tot 1930 boven de zuiddeur van het schip.¹⁹ De steen markeert blijkbaar een fase in de bouw van het schip. Opmerkelijk is dat de kerkkroniek uit 1678 het jaartal 1487 koppelt aan het gereedkomen van de toren. De gevelsteen kan daar niet de bron voor zijn, want die bevond zich toen nog niet aan de westzijde. Wat dan wel de aanleiding voor de datering van de toren is, is onbekend.

In een brief van 30 september 1545 geeft pastoor Johan Mensema in een brief een uniek inzicht in de totstandkoming van het kerkgebouw. We lezen hoe, toen ‘de kercke nyes ghestimmert ende onder dat dack was ende men dat ghestolte tymmeren moste’, men aan Meye Entens op Mentheda vroeg ‘om een opghank van een glasvenster to gheven’ en tevens de gelegenheid gaf een eigen kerkgestoelte te laten timmeren. Meye weigerde een bijdrage aan het interieur te leveren en voegde daaraan toe dat wanneer hij met zijn vrouw ter ker-

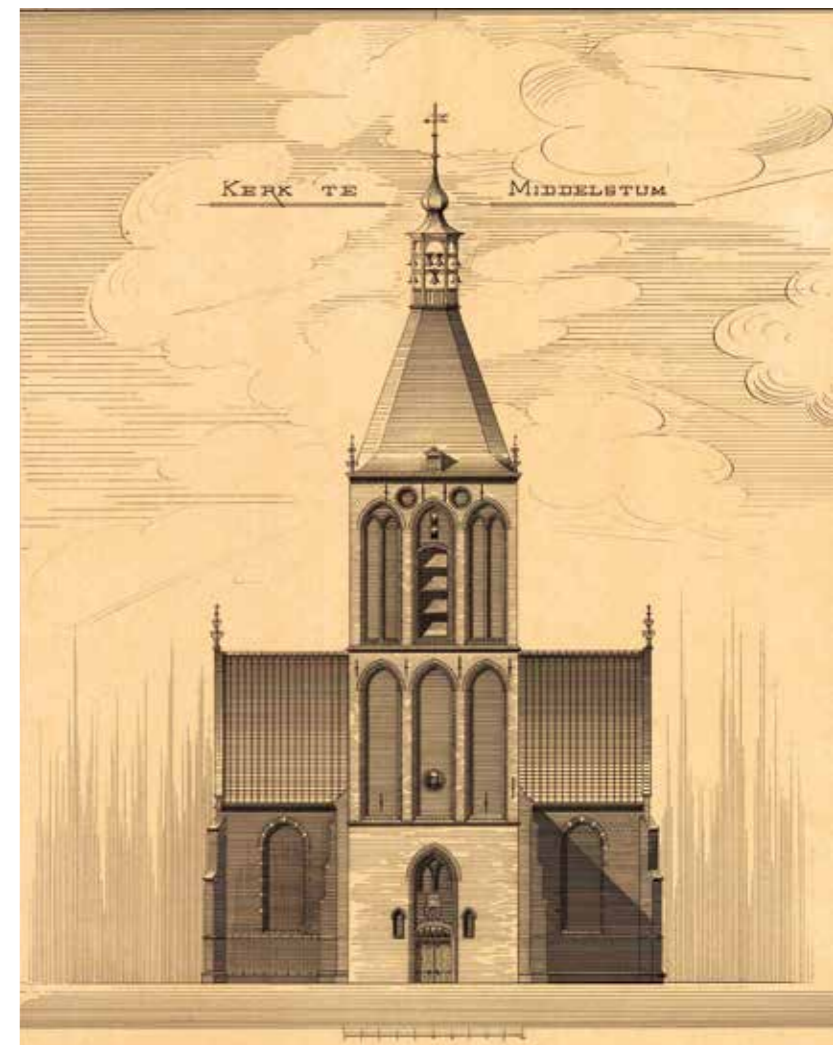

De gevelstenen uit (van beneden naar boven) 1487, 1767 en 1831 boven de toreningang aan de westzijde van de kerk. De oudste steen van 1487 is bij de restauratie naar hier verplaatst, wellicht uitgaande van de gedachte dat de toren in dat jaar gebouwd zou zijn. Foto: Omke Oudeman

Aanzicht van de toren en kerk vanuit het westen, volgens een tekening door C.H. Peters uit het begin van de 20ste eeuw. Foto RHC Groninger Archieven (1536-214). (links) Detail van de toegang met de gedenkstenen.

ke kwam, hij wel een plek kon vinden gedurende het horen van de mis. De overige gemeentelieden droegen wel naar draagkracht bij, want door de bouw van de kerk waren de kerkelijke bezittingen grotendeels uitgeput en de goederen bezwaard (“So dan de kerckengoederen meestlick vertymmert ende marckelijcken besvaert weren”). Voor de datering van de bouwfasen van de kerk bevat deze brief belangrijke gegevens, want blijkbaar was Meye Entens de bewoner van

Het zuiderportaal met boven de deur de gevelsteen van 1487, voordat deze tijdens de restauratie boven de ingang in de toren geplaatst werd. Opname van omstreeks 1935. Foto RHC Groninger Archieven (818-20874)

de borg Mentheda en al gehuwd toen het dak van de kerk werd gesloten. Dit moet op zijn vroegst omstreeks 1500 zijn geweest, dus ruim na de dood van Onno Ewesma in 1489.

Verder schrijft Mensema dat de kruisarmen van de kerk beide aan de Van Ewsums toekomen. Op de plek van het zuiderdwarspand stond 'een groete capelle myt leyen ghedeck, daer nu dat zuder cruswarck ys, de salighe heer Onno ende vrouw Ghele hadden laten tymmeren buten der kercken scade, daer hoer sepultuer (ghelijck se noch is) inne was'. Het noorderdwarspand was gebouwd op het kerkhof. Op die plek waren verschillende pachters van de Van Ewsums begraven, die vóór de bouw elders werden herbegraven. De kerk wilde deze kruisarm 'in ghoeder proportyen', blijkbaar identiek aan de zuidelijke arm, oprichten, maar daarvoor waren de kerkengoederen ontoereikend. Daarom heeft Onno's zoon Wigbolt van Ewsum (ca. 1470-1528) daar toen 'een marckelijcke hantreckynge to ghedaen ende altoes sijn uterste vlijt in egener parsonen voergewendet dat het begonde tymmer ten ende mochte komen, vake van den morghen tot den avent daerbij wesende, neet alleen myt raet dan, als voerschreven, myt sijnen mylden daet'. Daarom werd hem toegestaan daar een nieuw gestoelte en een nieuwe graf ('sepultuer') te maken, mits de kerk en het transept daardoor niet 'beënghet ende benouwet' zou worden.²⁰

Hieruit blijkt dat het zuiderdwarspand door Onno Ewesma en zijn vrouw op eigen kosten gebouwd zijn en dat het noorderdwarspand aanvankelijk door de kerk betaald werd, maar

door een aanzienlijke bijdrage en inzet van Wigbolt van Ewsum voltooid is. Dat betekent dat de bouw daarvan gedaetd moet worden in de periode 1506-1514 en/of 1520-1528 toen Wigbolt op zijn voorvaderlijke borg woonachtig was.²¹ Dat pastoor Mensema expliciet vermeldt dat het zuiderdwarspand op kosten van Onno en Gele gebouwd is, impliceert dat dat niet voor de rest van de kerk gold. Bovendien schrijft hij dat de kerkengoederen door de herbouw uitgeput geraakt waren. Wel mag men aannemen dat Onno een zodanige bijdrage leverde, dat zijn titel van 'fundator' op de gevelsteen gerechtvaardigd was. Dat de kerk geheel op zijn eigen kosten en tijdens zijn leven is gebouwd, kan echter niet juist zijn; dat het bij deze activiteiten om herbouw ging en niet om een eerste kerkstichting, spreekt vanzelf.

Het epitaaf van Egbert Onsta

De roem van Onno Ewesma als kerkstichter trotseerde vele eeuwen. In 1879 werd in de muur van de kerk het epitaaf van Egbert Onsta ontdekt. Achter de geknielde overledene staat een ridder. 'Wie zal hij anders zijn dan Onno van Ewsum, ridder en hoofdling te Middelstum, stichter en collator der Sint Hippolytus kerk?' stelde Wumkes in 1908. 'Hij draagt aan een lint een perkamenten diploma, de stichtingsoorkonde der kerk verbeeldende'.²² Dat de ridder natuurlijk Sint-Hippolytus zelf is, met een toernooischildje in plaats van een stichtingsoorkonde, is overtuigend aangetoond door Victor Schmidt,²³ maar Wumkes' retorische vraag heeft er wel toe

Tekening door C.H. Peters van het epitaaf voor Egbert Onsta vóór de restauratie, zonder de later toegevoegde hoofden. Foto RHC Groninger Archieven (1536-1927)

geleid dat op het wapenschildje (en geen stichtingsoorkonde) op onbeholpen wijze een familiewapentje Van Ewsum is geformeld. Zolang dat niet verwijderd is – waar ik sterk voor zou pleiten – is het epitaaf een klunzige verbeelding van de legendevorming rond de stichting van de kerk.

De bron van het vermeende stichtingsjaar

Dat Onno Ewesma niet in 1445 de kerk van Middelstum gesticht kan hebben, is nu wel duidelijk, maar de bron van dat jaartal blijft onbekend. In de zestiende-eeuwse vervalsingen komt het jaar niet uitdrukkelijk voor, net zo min als 1487 voor het bouwjaar van de toren. De kerkkroniek van 1678 noemt de twee bouwjaren en de naam van de 'eerste pastoor', heer Bertramus. Deze fantasienaam vinden we uitsluitend in de zestiende-eeuwse vervalsingen terug. Ik vermoed daarom – maar dat is niet meer dan een hypothese – dat ook de stichtingsjaren, aan een zestiende-eeuwse traditie ontleend is. Tenslotte wordt de stichting van de kerk door Onno Ewesma door een van de overgeleverde vervalsingen kort vóór 1451 gedateerd, wat doet vermoeden dat men daarbij 1445 op het oog had. De kerkkroniek van 1678 is in elk geval tot nu toe de oudste zekere bron voor dat jaartal.

Conclusie

Vast staat dat de viering van het vijfhonderdjarig bestaan van de huidige Hippolytuskerk te Middelstum in 1945 te vroeg plaats vond. De traditie dat Onno Ewesma de stichter van de kerk was gaat al ver terug en daarom is aan te nemen dat hij een actieve rol bij de herbouw speelde of zelfs het initiatief

Het epitaaf voor Egbert Onsta na de restauratie, met links op het wapenschild van Sint-Hippolytus ten onrechte het bij de restauratie aangebrachte wapen van Onno Ewesma. Foto Omke Oudeman

genomen heeft. Dat kan echter pas in de tweede helft van die eeuw zijn beslag gekregen hebben, waarschijnlijk na 1458. De voltooiing van het gebouw kan vervolgens pas in de eerste helft van de zestiende eeuw hebben plaatsgevonden.

²⁰ Familiearchief Van Ewsum, inv.nr. 1, oud inv.nr. 254.

²¹ Hartgerink-Koomans, *Geslacht Ewsum*, pp. 115, 117-118.

²² Wumkes, 'Het grafmonument', 231-232.

²³ V.M. Schmidt, 'De epitaaf van Egbert Onsta in Middelstum en de laatmiddeleeuwse steensculptuur in Groningen', *Groninger kerken* 17 (2000) 68-75.